

Populistisk trumpism eller socialliberalt frisinne?

Politik i amerikansk evangelikalism och svensk frikyrklighet

Joel Halldorf

Populist trumpism or progressive liberalism? Evangelical politics in the USA and Sweden

Evangelicals in the United States and Sweden are similar in terms of theology and spirituality, but differ widely in political preferences. US evangelicals have supported Donald J. Trump while Swedish evangelicals have rejected the right-wing populism of the Sweden Democrats.

This article explains the development among US evangelicals by comparing them to their Swedish counterparts. In the 19th century, Swedish evangelicals associated themselves with the Liberal party, and cooperated with the Social Democrats, in a struggle for democracy against the conservative establishment. In the United States, no such alliance took place. Instead the movement was shaped by the idea that the state is an obstacle to freedom, the anti-socialist propaganda of the Cold war and eventually the culture wars. This moved evangelical voters deep into the Republican ranks.

Three factors have shaped the development of these movements: The view of the state, identification as minority or majority, and political alliances and conflicts.

I presidentvalen år 2016 och 2020 slöt en överväldigande del av USA:s vita evangelikaler upp bakom republikanernas kandidat Donald J. Trump. Samtidigt är svenska frikyrkliga väljare, med liknande rötter i protestantisk väckelsekristendom, en väljargrupp som tydligt avvisat det populistiska alternativet i svensk politik: Sverigedemokraterna. Hur kan dessa rörelser teologi och spiritualitet vara så lika, medan deras politiska uppfattningar är så annorlunda? Här bidrar historien med viktiga perspektiv. Politiskt stod svensk frikyrklighet och amerikansk evangelikalism varandra nära under 1800-talet, men därefter har de

Joel Halldorf är professor i kyrkohistoria vid Enskilda Högskolan Stockholm.
E-post: joel.halldorf@ehs.se

rört sig i olika riktningar. Genom att jämföra dessa två historiska linjer låter jag utvecklingen bland USA:s evangelikala speglas mot den inom liknande religiösa grupper i Sverige. På så sätt hoppas jag fördjupa förståelsen för den politiska identitet som tagit form inom det som brukar kallas för USA:s kristna höger.

Den metod jag använder kan beskrivas som komparativ historiografi. Jag undersöker och jämför två historiska utvecklingslinjer för att försöka förstå hur och varför dessa rörelser skiljer sig åt i dag. Fokus ligger på de omgivande sociala, politiska och kulturella faktorerna, det vill säga den miljö som den moderna, protestantiska väckelsekristendomen planteras och växer i. Jag försöker särskilt identifiera omständigheter som dragit svensk frikyrklighet och amerikansk evangelikalism åt olika håll, särskilt i syfte att förstå var den senare befinner sig i dag. Genom att tydligt ta avstamp i samtiden knyter jag an till den nyväckta diskussionen om *presentism* i historieämnet, det vill säga legitimiteten av att aktivt låta nuets erfarenheter vägleda de historiska frågeställningarna (Armitage 2019; Tosh 2008).

Amerikansk evangelikalism och svensk frikyrklighet

Jag förstår amerikansk evangelikalism och svensk frikyrklighet som två strömmar i en bredare flod: Protestantisk väckelsekristendom. Denna rann upp under 1600-talet genom den tyska pietismen, och kännetecknas av en betoning på personlig omvändelse – det som på engelska kallas att bli *born again* (Ward 2006; Halldorf 2012:32–36). Ibland används evangelikalism som den övergripande beteckningen för hela denna rörelse – det vill säga, det motsvarar vad jag här kallar väckelsekristendom. Här väljer jag att låta begreppet syfta på amerikansk väckelsekristendomen, medan dess motsvarighet i Sverige betecknas som svensk frikyrklighet. Skälet är inte minst det som är ämnet för den här artikeln: Att beteckningen evangelikal har kommit att få så starka politiska konnotationer.

Definitionen av evangelikalism och evangelikala rörelser har varit föremål för omfattande diskussioner inom den kyrkohistoriska forskningen (Dayton 2005; Bebbington 1989; Miller 2014; Sutton 2014). En del har invänt att de rörelser som samlas under begreppet är för olika sinsemellan för att kunna placeras i en och samma kategori (Halldorf 2012:33). Detta sätter ljus på variationen inom denna kristendomsform, något som blivit än tydligare genom dess expansion i det globala syd (Jenkins 2011). Samtidigt har ”evangelikal” blivit en kategori som även används utanför forskningen, inte minst i medierapportering.

I media syftar evangelikal i regel på en teologiskt konservativ – på gränsen till fundamentalistisk – amerikansk ”högerkristendom”. Politiken har blivit en hörnsten i förståelsen av den evangelikala identiteten (Kidd 2018). Detta kan

jämföras med den mest inflytelserika vetenskapliga definition av rörelsen, som härrör från historikern David Bebbington. Genom sin ”evangelikala fyrhörning” identifierar han fyra kännetecken för rörelsen, nämligen fokus på omvändelse, aktivism, Bibeln och korset (Bebbington 1989: 2–17). Här är politik alltså inte ens en del av definitionen, och den teologiska beskrivningen av rörelsen är tämligen öppen.

I Sverige har väckelsekristendom traditionellt betecknats ”väckelsen”, ”frikyrkorna” eller ”svensk frikyrklighet”. Evangelikal har också använt som en etikett i forskningen under de senaste decennierna, bland annat för att understryka att dessa rörelser i Sverige är del av ett större, internationellt skeende. Men översättningen skapar också svårigheter. Till att börja med vore en korrekt svensk översättning av engelskans *evangelical* egentligen ”evangelisk”. Det ordet är emellertid redan intecknat av ett annat samfund: Det betyder luthersk och används bland annat som en beteckning på Svenska kyrkan. För det andra har den populära, politiska förståelsen av evangelikalism ett så starkt inflytande att kyrkor som benämns som evangelikala intuitivt kommer att förstås utifrån den bild som har etablerats av den amerikanska evangelikalismen. För det tredje värjer sig många inom svensk frikyrklighet för beteckningen, just eftersom de inte känner igen sig i den amerikanska kristendomsform som det kommit att symbolisera.

Utifrån en kyrkohistorisk förståelse av begreppen skulle det alltså vara möjligt att tala om svenska och amerikanska evangelikaler. Men här väljer jag ändå, framför allt av pedagogiska skäl, att hålla isär dem genom att använda beteckningarna ”svensk frikyrklighet” respektive ”amerikansk evangelikalism”. För även om dessa rörelser är uttryck för samma breda kristendomsform – väckelsekristendom – så är de också olika, inte minst när det gäller politiken. Faktum är att de starka politiska associationerna som knutits till termen evangelikal har fått till och med amerikanska historiker att fråga sig om det är möjligt att fortsätta att använda begreppet (Kidd 2018). Det är detta dilemma som jag här försöker att hantera genom att tala om amerikansk evangelikalism och svensk frikyrklighet som två olika former av protestantisk väckelsekristendom. Detta är också den terminologi som jag uppfattar vara klokast att använda, såväl vetenskapligt som medialt.

Väckelsekristendom som demokratins vägröjare

När den unge Alexis de Tocqueville seglade mot USA i början av 1830-talet var han skeptisk. Han var på väg till en ung nation som prövade ett demokratiskt styrelseskick, och likt de flesta intellektuella sedan Platon betraktade Tocqueville detta som ett riskabelt experiment. Även om han i grund och botten var positiv till demokrati var han väl medveten om riskerna för att demokrati skulle leda till kaos och sönderfall innan det ändade i tyranni.

Men när han väl anlände till USA blev han imponerad. Han reste landet runt i nästan ett år och drog slutsatsen att kultur, geografi, juridik, religion och politik här samspelade på ett sätt som gav demokratin en stabil grund. Ett av de främsta skälen till detta var att amerikanerna framgångsrikt ägnade sig åt ”konsten att sammansluta sig” – ”*the art of associating*”. De organiserade sig outtröttligt i klubbar, föreningar, kyrkor och församlingar. Det fostrade demokratiska dygder och medborgare kapabla att upprätthålla såväl demokrati som civilisation på nationell nivå. Tocqueville fascinerades särskilt av de många kyrkor som växte upp som svampar över hela denna nation, grundad som den var på religionsfriheten. De predikade och praktiserade solidaritet och tålmod – dygder nödvändiga för att vidmakthålla en demokrati (Tocqueville 2002).

Berättelsen om demokratin i Sverige börjar på liknande sätt. Även här var konsten att sammansluta sig avgörande och kyrkorna, särskilt frikyrkorna, blev viktiga gemenskaper där denna konst utövades (Hallingberg 2010; Lundkvist 1977) även om det tog tid. På 1800-talet var Sverige ett av Europas minst demokratiska länder sett till hur många som deltog i de demokratiska processerna (Bengtsson 2019). Under detta århundrade blev frikyrkliga dessutom bötfällda, fängslade eller utvisade för sina övertygelser. En viss religionsfrihet etablerades först på 1860-talet, men när den första baptistförsamlingen grundades i Vällersvik år 1848 skedde det i hemlighet. Denna församling hade emellertid något så ovanligt som demokratiska stadgar där alla döpta medlemmar – såväl kvinnor som män – hade rösträtt (Fahlgren 2006; Nordström 1926).

Efter att tolerantare lagstiftning infördes i början av 1870-talet skedde en snabb tillväxt av frikyrkliga församlingar och samfund. Det bidrog till att förändra kulturen och därmed förutsättningarna för politiken. De flesta frikyrkorna var demokratiska gräsrotsrörelser och genom att praktisera sammanslutningens konst fostrade de medborgerliga dygder (Larsson 2015). Många väckelsefromma engagerade sig också politiskt och arbetade hårt för demokrati, religionsfrihet och andra liberala reformer (Svärd 1954).

Frikyrkorna tillhörde alltså den svenska demokratins avantgarde (Halldorf 2018: 86–92). De introducerade den organisationsform som de andra folkrörelserna – arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen – kopierade: föreningen, med sina omröstningar, protokoll, budgetar och medlemsrullor (Lundkvist 1977: 200–205). I Sverige dröjde det till 1921 innan kvinnor fick rösta i riksdagsvalet. Då hade de redan haft denna rättighet i svenska frikyrkor i över sjuttio år. De svenska frikyrkorna fungerar med andra ord som kreativa minoriteter och bidrog konstruktivt till den politiska utvecklingen.

1800-talets progressiva väckelsekristendom

Under 1800-talet hade evangelikaler i USA och den svenska frikyrkligheten liknande politiska instinkter. Som historikern Donald Dayton och författaren

Marilynne Robinson på olika sätt har visat var stora delar av – om än inte hela – den amerikanska evangelikala rörelsen politiskt progressiv (Dayton 2005; Robinson 2018). Särskilt kyrkorna i de norra delstaterna stod vid fronten när det kom till kampen mot slaveri, ekonomiska orättvisor och även diskriminering av kvinnor (Rasmusson 2020; Woodberry 2012).

Detta är ett negligerat kapitel i USA:s kyrkohistoria. Den berömde väckelsepredikanten Charles Finney är mest ihågkommen för sina väckelsekampanjer under 1830-talet. Färre känner till det faktum att han då predikade att personlig omvändelse måste förenas med social rättvisa: "Väckelserna hindras", skrev Finney "när pastorer och kyrkor ställer sig på fel sida i någon fråga som gäller mänskliga rättigheter." (Dayton 2005: 18) Han blev sedan rektor för Oberlin College, det första universitetet som tog emot såväl kvinnliga som svarta studenter (Rasmusson 2020: 173–176).

Politiskt var USA likväl annorlunda än Sverige, vilket hjälper oss att förstå skillnaderna mellan väckelsekristendom i dessa båda länder (Hagevi 2005). Medan USA grundades som en demokrati – om än en mycket bristfällig sådan – var Sverige i slutet av 1800-talet en monarki med en riksdag öppen endast för de välbeställda. För att kunna bli vald eller ens kunna rösta i valen behövde man ha egendom eller en viss inkomst. Det krävdes en politisk mobilisering för att förändra detta, och de frikyrkliga var en del av denna mobilisering (Bengtsson 2019).

I slutet av 1800-talet formades en allians mellan liberaler och socialdemokrater, som tillsammans kämpade mot det konservativa etablissemanget – kung, adel, prästerskap – för en modern stat med demokratiska rättigheter och ekonomisk välfärd. De frikyrkliga var del av den här alliansen, i första hand i den liberala grenen. De ville forma ett samhälle präglad av de demokratiska praktiker som de lärt sig att ta för givna i sina kyrkor. Som statsvetaren Lydia Svärd formulerar det: "För den som blivit van vid allmän och lika rösträtt i missionsföreningen, nykterhetsföreningen, arbetarföreningen etc. var det ganska naturligt att söka medverka till rösträttsfrågans lösning i stat och kommun." (Svärd 1954: 168)

För de frikyrkliga låg liberalismens dragningskraft i dess individualism, och i motståndet mot såväl konservatismens som socialismens kollektivistiska tendenser. År 1908 satt 43 väckelsekristna i riksdagen, och majoriteten av dem – 25 stycken – tillhörde det liberala partiet (Svärd 1954: 112–114). Det innebär att tjugo procent av riksdagen och nästan 30 procent av det liberala partiet var frikyrkligt. Det är höga siffror, inte minst med tanke på att frikyrkliga i Sverige vid denna tid utgjorde ungefär fem procent av befolkningen.

Svensk frikyrklighet under 1900-talet

Kampen för demokrati och ekonomisk solidaritet formade den svenska frikyrkligheten till en liberal rörelse som lutade åt vänster: socialliberalt frisinne. Alliansen satte djupa spår. I valet år 1956 röstade 58 procent av de frikyrkliga väljarna på Folkpartiet, vilket var mer än dubbelt så många som bland väljarna i stort (24 procent). Det andra största partiet bland de frikyrkliga var Socialdemokraterna, som 30 procent röstade på. Endast 10 procent valde det konservativa Högerpartiet, vilket motsvarade hälften av deras valresultat (Hagevi 1994).

De väckelsekristnas röstningsmönster förändrades från 1960-talet då Kristen Demokratisk Samling (KDS) grundades av bland andra Pingströrelsens ledare Lewi Pethrus. Samtidigt blev kulturradikala och religionskritiska krafter starkare inom Folkpartiet och Socialdemokraterna. Kombinationen av ett nytt alternativ som aktivt sökte de frikyrkligas röst samtidigt som det parti som tidigare varit deras uppfattades vända sig mot dem gjorde att alliansen mellan frikyrkväljarna och Folkpartiet bröts.

Politiskt var omläggningen emellertid inte så stor som man kanske först kan tro. Pethrus var kulturellt konservativ, men stödde en progressiv ekonomisk politik. Han betonade hela sitt liv att ”kristendom och social rättvisa hörde intimt samman” (Pethrus 1953: 288). I sitt första partiprogram betygade KDS sin uppskattning för välfärdsstaten (Halldorf 2020a: 213–239; Brommesson 2020).

Undersökningar från 1990-talet visar att frikyrkliga väljare då ännu var för välfärd, men också solidaritet på andra områden: migration, internationellt bistånd och miljön. Däremot var de kritiska till dödsstraff, vapenexport och militär upprustning. I jämförelse med sekulära väljare var de också mer engagerade i miljöfrågor och hade ett starkare stöd för en generös migrations- och biståndspolitik (Bjereld & Gilljam 1991). Professor Magnus Hagevi har undersökt politiska värderingar hos denna grupp under 2000-talet och visat att de är fortsatt positiva till mångkultur och migration (Hagevi 2009; Hagevi 2019; Hagevi 2015).

Naturligtvis finns det variationer inom den frikyrkliga väljargruppen, inklusive grupper som rör sig i riktning mot högerpopulistiska partier och auktoritära värderingar. Omfattningen av detta är inte undersökt, men det finns nätverk, profiler och institutioner som gör sig till tolk för en kristen nationalism med en stor skepsis till mångkultur (Poletti Lundström 2020). De progressiva värderingarna under 1800- och 1900-talen har också existerat parallellt med en konservativ syn på frågor som inte minst gäller frågor om kön och sexualitet. Det har kommit till uttryck i en utbrett negativ syn på hbtq-personer och deras rättigheter, mot sex före äktenskap och i flera fall också en skepsis mot kvinnligt ledarskap.

En del av dessa värderingar har rötter i frikyrklig teologi och har funnits där länge, medan andra vuxit fram till följd av globaliseringen av politiken. För de

politiska värderingar som präglar USA:s vita evangelikaler har under de senaste decennierna importerats till delar av svensk frikyrklighet. Och USA:s vita evangelikaler är, som vi ska se, formade av en annan och annorlunda historia.

Tvärvändningen i amerikansk evangelikalism

Historikern George M. Marsden kallar den politiska utvecklingen i den amerikanska evangelikalismen i början av 1900-talet för *the Great Reversal* – den stora tvärvändningen. Det handlar om att dessa kyrkor då kom att avfärda progressiv politik, inklusive statlig välfärd, och i vissa fall till och med var skeptiska mot privata eller kyrkliga välfärdsinitiativ (Marsden 1980: 85–93).

Svensk och amerikansk väckelsekristendom befann sig i skilda vatten och bars av olika strömmar. I USA fanns varken adel eller statskyrka. Demokratiska rättigheter, inklusive religionsfrihet, var tidigt på plats – åtminstone för den vita, manliga majoritetsbefolkningen. Därför upplevde dessa inte samma behov av en politisk mobilisering där liberaler och socialister tog varandras händer och arbetade tillsammans mot ett konservativt etablissemang. Den allians som format svensk frikyrklighet – och mycket av väckelsekristendom i Europa – uppstod inte i USA.

Dessutom hade man olika föreställningar om staten. I den svenska berättelsen är den demokratiska välfärdsstaten det redskap som förvandlar ett ojämnt och förtryckande samhälle till ett samhälle präglat av demokrati och solidaritet. Men berättelsen om hur USA grundas handlar inte om frihet genom staten, utan frihet från staten. Det finns ett anti-statligt tema i amerikansk politisk och kultur som går tillbaka till flykten från ”den gamla världen” med sina förtryckande regimer (Midgley 1990). Temat kristnades av puritanerna som menade att USA hade ett gudomligt uppdrag att sprida frihetens evangelium över världen: ”*A city upon a hill*” (Rodgers 2018).

I denna berättelse är staten ett hinder som ska begränsas till ett minimum. Frihet är det där ögonblicket när pilgrimerna anländer till den nya världen, eller när det brittiska oket bryts. Frihet från staten, inte genom den. Välfärd ses som en osund statlig expansion som hotar friheten genom att frånta individen pengar och ansvar (Annunziata 1980). Ur denna mylla växer mycket amerikansk politik, inklusive de evangelikalas. Till det kommer några specifika händelser som i början av 1900-talet får dem att ännu tydligare röra sig bort från progressiv politik.

Den första var konflikten mellan fundamentalister och modernister, eller liberalteologer. Under 1900-talets första decennier växte *social gospel*-rörelsen, som förenade liberalteologi och social rättvisa, fram. I reaktion mot liberalteologins framväxt hade reformerta teologer formulerat en serie pamfletter under rubriken *The Fundamentals*. Snart hamnade stora delar av den evangelikala rörelsen i det fundamentalistiska lägret, och för att verkligen hålla

sina motståndare på avstånd förkastade de allt som de omfamnade: inte bara liberalteologin, utan med tiden också kraven på social rättvisa (Marsden 1980: 91).

Svenska frikyrkliga kritiserade också liberalteologi, men här var rörelsen aldrig stark nog att uppfattas som ett verkligt hot. Liberalteologi var något avlägset – akademiska övningar eller möjligen ännu ett tecken på förfallet inom Svenska kyrkan – men frikyrkliga formade inte sin identitet i konflikt med den. Därför behövde frikyrkliga aldrig välja mellan konservativ teologi och progressiv politik (Halldorf 2020a: 251).

Men i USA blev detta ”antingen/eller” än tydligare efter andra världskriget, när den amerikanska identiteten formulerades i kontrast till Sovjetunionen. Nu blev kommunism och socialism de stora fienderna: de var inte bara anti-kristna ideologier, utan också akuta existentiella hot mot nationen. Frank Annunziata konstaterar att ”*anticommunism was the dominant theme of fundamentalist politics in the 1950s*” (Annunziata 1990:93). På 1960-talet betonade National Association of Evangelicals, som samlade många av landets evangelikala, att kampen mot kommunismen gick hand i hand med ett försvar för den fria marknaden, och att allt annat representerade ”*total secularization as a way of life*” (Hart 2011:33). Så medan 30 procent av Sveriges frikyrkliga röstade på Socialdemokraterna på 1950-talet, präglades detta decennium av McCarthysim och kommunistkräck i USA – i synnerhet bland landets evangelikala väljare.

Tre saker drog alltså den amerikanska evangelikala politiken åt höger: en antistatlig impuls, en reaktion mot *social gospel*-rörelsen och kommunistkräck. Dessa tre punkter lät sig förenas i en enkel analys: En del hävdade att den progressiva politik som kännetecknade *social gospel*-rörelsen var kommunistisk och således på kollisionskurs med såväl kristen tro och som den amerikanska andan. Välfärdspolitik var med andra ord både antikristligt och oamerikanskt (Sutton 2014: 303–304). Efter andra världskriget breddade Billy Graham basen för detta budskap när han förkunnade att kristendomen var ett nödvändigt medel för att besegra kommunismen (Wacker 2014: 231–235).

Här finns alltså två olika berättelser som förklarar skillnaderna mellan svensk frikyrklighet och amerikansk evangelikalism. Frikyrkorna allierade sig med en politisk liberalism som betonade social rättvisa. I USA uppstod aldrig en sådan allians, utan i stället gjorde ett antal samverkande teman att de evangelikala rörde sig i en annan riktning: först den grundläggande antistatliga impulsen, sedan den teologiska striden med *social gospel*-rörelsen och slutligen Kalla krigets kommunism-skräck.

Samtidigt var de starkaste argumenten i evangelikala kretsar inte alltid politiska utan snarare moraliska. De evangelikala ville ha en pånyttfödd kristen i Vita huset. Det var den kristna högers taktik sedan 1970-talet: att förnya nationen med hjälp av kristna politiker. Men i dag har taktiken ändrats. Donald Trump är mycket, men inte en förebild i fromhet – och hans politik var

dessutom av ett annat slag än den som Ronald Reagan och far och son Bush bedrev. Trumpismen är protektionistisk i fråga om handel, och betonar också att staten ska skydda en ”traditionell” amerikansk livsstil mot sekularisering, pluralism och andra hotande krafter. Här skrivs ett nytt kapitel i berättelsen om amerikansk evangelikal politik.

Från Moral Majority till trumpism

Under 1970-talet drev ett antal beslut i Högsta domstolen de evangelikala in i politiken, inte minst legaliseringen av abort. De evangelikala hade då två mål: att arbeta för ett samhälle präglad av kristen etik, och mot statliga regleringar som påverkade livet i deras subkulturer (Williams 2010; Balmer 2010; Hart 2011; Kidd 2018).

År 1976 uppmärksammades denna rörelse av tidningen Newsweek, som kallade året för ”The year of the evangelical” (Hart 2001:62–63). Den främsta orsaken till det var emellertid den demokratiska presidentkandidatens – sedermera presidenten – Jimmy Carters bekännelse att han var en *born again Christian*. Genom lobbyorganisationer som Moral Majority formades emellertid snart en allt starkare allians mellan vita evangelikaler och det Republikanska partiet (Wald & Calhoun-Brown 2007). Från Ronald Reagan och framåt hade de evangelikala känslan av att Republikanerna lyssnade på och stödde dem. I Vita huset rörde sig så kallade hov-evangelikaler (*court-evangelicals*) med tillgång till presidenten (Fea 2018). År 1980 stöttade 65 procent av de evangelikala väljarna Reagan, och när George W. Bush valdes närmade sig siffran 80 procent.

Men trots att Republikanerna under Bush innehade presidentposten och dessutom kontrollerade både Representanthuset och Senaten mellan åren 2003 och 2007 ändrades mycket lite när det kom till de evangelikalas kärnfrågor. Konsekvensen av de var att många i rörelsen började bli alltmer desillusionerade. Pastorn och Trump-supporten Robert Jeffress beskriver känslan så här:

I remember very well back in 2004... being on a conference call with religious leaders and how disappointed they were with George W. Bush, and how they felt like he had just really misled us... I don't want to disparage him at all... but what came out of that eight years? A \$7 trillion war in the Middle East (Bruenig 2019).

Republikanerna tycktes antingen ovilliga eller oförmögna att uppfylla sina löften. Liberaliseringen fortgick, och i allt snabbare takt. Pluralismen ökade, liksom toleransen mot skilsmässa och hbtq-rättigheter. De evangelikala blev färre och kände sig allt mer akterseglade. Många började oroa sig över att utvecklingen skulle leda till regleringar av deras egna skolor, sjukhus och andra institutioner.

Att liberalerna är efter dem, och att republikanerna inte kan beskydda dem – detta utgjorde själva kontexten för den evangelikala entusiasmen för Trump under hans valkampanj 2016. Efter fyrtio års konstanta nederlag var de redo att pröva något nytt. Ett kristet sinnelag är bra för många saker, men uppenbarligen inte för att vinna slag i kulturkriget. Visst är Trump en brutal slagskämpe – men han är *deras* brutala slagskämpe. Jerry Falwell Jr. formulerade den nya strategin i en tweet i september 2018:

Conservatives & Christians need to stop electing “nice guys.” They might make great Christian leaders but the US needs street fighters like @realDonaldTrump at every level of government b/c the liberal fascists Dems are playing for keeps & many Repub leaders are a bunch of wimps!

Historikern John Fea menar att de evangelikalas oro över kulturella, religiösa och demografiska förändringar bottnar i rädslan att förlora sin privilegierade position i nationen (Fea 2018). Rent numerärt har de inte varit i majoritet, men de ser sig ändå som representanter för USA:s identitet. Här finns en ytterligare faktor som påverkat den vita evangelikala rörelsens politik, nämligen en historia av rasism, segregation och till och med idéer om vit överhöghet (Jones 2020).

Randall Balmer menar att detta var mer avgörande för de evangelikalas politiska engagemang på 1970-talet än motståndet mot abort. Det var fruktan för att staten skulle tvinga evangelikala institutioner att desegregera som fick denna grupp att mobilisera politiskt (Balmer 2010: 59–71). Detta bottnar i det problematiska arvet av segregation, passivitet inför diskriminerande strukturer och i vissa fall direkt rasism i den amerikanska evangelikalismen. Många vita evangelikala kyrkor och ledare förhöll sig passiva under medborgarrättsrörelsen på 1950-talet, och Michael O. Emerson och Christian Smith har visat att vita evangelikaler än i dag har en tendens att tona ner problem som rör rasism (Emerson & Smith 2000). Som flera forskare noterat präglades Donald Trumps valkampanj 2016 av ett kristet nationalistiskt budskap, och det finns också en tydlig korrelation mellan rasistiska attityder och stöd för Trump (Whitehead, Perry & Baker 2018).

Att Trump gjort en rad xenofobiska kommentarer hindrade uppenbarligen inte vita evangelikala väljare från att rösta på honom. I stället uppfattade de honom som stark nog att inte bara skydda dem från statliga ingrepp utan också återföra nationen till en mer homogen kristen guldålder.

Svensk frikyrklighet mot populism

I Sverige förkroppsligas populismen av Sverigedemokraterna, som kom in i riksdagen år 2010 med ett valresultat på 6 procent. År 2014 hade den siffran

fördubblats, och 2018 var de tredje största parti med stöd från 18 procent av väljarna. Sverigedemokraterna vill begränsa invandringen och skydda vad de uppfattar som en traditionell svensk kultur där kristendomen har en framskjutet plats. Deras strävan att återvända till ett kristet och homogent förflutet har tydliga paralleller med trumpismen (Elgenius & Rydgren 2019; Halldorf 2019; Halldorf 2021).

Man kunde förväntat sig att ett parti som betonar kyrkans betydelse i ett av världens mest sekulariserade länder skulle attrahera många frikyrkliga (Haugen 2015). Men istället har denna väljargrupp varit en av dem som tydligast avvisat Sverigedemokraterna. Andelen frikyrkliga som röstat på dem har varit mellan en tredjedel och hälften så många som bland väljarna generellt. En orsak till det är att frikyrkliga väljare som konstaterats generellt är positiva till invandring och pluralism (Halldorf 2020b). Personer som regelbundet besöker frikyrkliga gudstjänster har en mer positiv syn på flyktingar och ett mångkulturellt samhälle än de som inte gör det (Montgomery & Ryan Winter 2015). Detta står i skarp kontrast inte bara till SD:s retorik, utan även till attityderna bland vita evangelikaler i USA.

Bakom detta finns teologiska övertygelser, men relationen till omgivningen är också en viktig faktor. Frikyrkliga i Sverige har varit en minoritet sedan begynnelsen. Kampen för religionsfrihet var en viktig motor för den ursprungliga politiska mobiliseringen under 1800-talet. På 1900-talet blev Sverige ett sekulärt land med en luthersk statskyrka, vilket ytterligare underströk frikyrkornas minoritetsstatus. Som minoritet var de beroende av en stat som accepterade religiös pluralism. Den principen har fått frikyrkliga att argumentera för tolerans även mot andra religiösa traditioner – inklusive muslimer (Hagevi 2018).

Här anas ett mönster: Kyrkor som befinner sig på armslängds avstånd från makten verkar ha lättare att utveckla den kristna dygden gästfrihet. I majoritetsposition, sammanvävd med staten, blir kristendomen ofta mer rigid, mindre gästfri och tidvis fiendlig mot minoriteter – också mot andra kristna minoriteter. Då betraktas pluralism som ett hot eftersom det kan betyda att kristendomen förlorar sin privilegierade position i samhället (Bohman & Hjerm 2014). Det är paradoxalt att en impuls att slå vakt om sin hegemoniska position präglade USA:s evangelikala, med tanke på att idealet att skilja på religion och stat har varit så viktigt här. Men som flera bedömare konstaterat, från Tocqueville och framåt, har denna formella politiska separation gått hand i hand med en stark informell relation mellan de två. Detta kommer bland annat till uttryck i den amerikanska civilreligionen, i ritualer som presidentinstallationer och i presidenternas tal. Under andra halvan av 1900-talet har den evangelikala kristendomsformen haft en framträdande plats i allt detta, och det är denna position man nu försvarar (Miller 2014; Lejon 2020).

Att svenska frikyrkliga identifierat sig som minoritet kan förklara varför de känt sig mindre hotade av migration, pluralism och islams tillväxt än både

deras trossyskon i USA och den sekulära svenska majoriteten. Frikyrkorna är i minoritet, och för en minoritet är pluralism inte det stora hotet, utan hotet kommer i stället från varje försök att homogenisera samhället. I ett sådant samhälle skulle de själva marginaliseras, eftersom de avviker från normen. Därför är de mer benägna att välkomna utvecklingen av vad Jürgen Habermas kallat för ett postsekulärt samhälle.

Det är intressant att notera att svenska frikyrkliga och afroamerikanska evangelikala väljare i USA i hög grad överlappar varandra politiskt. Båda är mot dödsstraff, stöder internationellt bistånd och omfamnar kampen för social rättvisa. Svenska och afroamerikanska evangelikaler delar också positionen som minoriteter i samhället: de frikyrkliga i skuggan av den svenska sekulär-lutherska majoritetskulturen, och afroamerikanska evangelikaler i relation till den amerikanska WASP-kulturen (Hagevi 2005). Detta visar, vilket Arne Rasmusson också påpekat, att närhet respektive distans till majoritetskulturen är en viktig faktor när det gäller hur religiösa samfund formas politiskt (Rasmusson 2020).

Vänner och fiender: Alliansernas betydelse för politiken

1900-talets politiska landskap är annorlunda i jämförelse med det föregående århundradets, och väckelsekristendomen i USA och Sverige har tagit olika vägar genom detta landskap. Till de förändrade förutsättningarna hör framväxten av den moderna staten, med våldsmonopol, byråkrati och en oöverträffad kapacitet att både kontrollera och försörja medborgarna (Ante 2014). En annan skillnad rör utvecklingen av organiserade politiska partier med ideologisk hemvist till höger eller vänster på den politiska skalan. Slutligen har det skett en rad kulturella förändringar i form av tilltagande sekularisering och växande mångfald.

Den väckelsekristna politiken under detta århundrade har, liksom mycket politisk teologi, i hög grad handlat om hur man ska förhålla sig till staten, politiska ideologier, sekularisering och mångfald. Det är också här som skillningarna mellan amerikanska evangelikaler och svenska frikyrkliga uppstår. De senare är, som vi sett, positiva till staten: de är socialliberaler som vill att staten ska ta ett socialt ansvar, snarare än libertarianer som önskar en begränsad nattväktarstat. USA:s vita evangelikaler är däremot skeptiska till staten, politiskt mer konservativa och tveksamma till en icke-kristen mångfald.

På en punkt är de relativt samstämmiga, och det gäller kritiken mot sekulariseringen av samhällets institutioner och kultur. KDS grundande skedde till exempel som en reaktion på att kristendomsämnet i skolan förvandlades till sekulär religionskunskap (Halldorf 2020: 213–239). En skillnad är dock att svenska frikyrkliga inte verkar uppfatta att detta står i motsats till mångfald.

KDS betonade att ambitionen inte var att göra Sverige till en församling, utan att slå vakt om en grundläggande etik (Ekstedt 1964: 5). Och frikyrkliga väljare har som sagt förblivit positiva till mångfald ända fram till i dag.

Vad styr då vilka vägar dessa rörelser väljer? I de historier som här berättats framträder tre faktorer: För det första den politiska kultur som präglar kontexten där man finns. Det är tydligast i synen på staten, som uppfattas som en positiv, befriande kraft i Sverige – helt i linje med den svenska statsindividualismen (Berggren & Trägårdh 2014). I USA betraktas staten i stället som problematisk och potentiellt frihetsbegränsande. Dessa attityder präglar också väckelsekristendomen i respektive land.

Den andra faktorn handlar om man uppfattar sig som minoritet eller som en del av den nationella majoritetskulturen. Att de svenska frikyrkorna har sett sig som minoriteter i ett först lutherskt och sedan sekulärt land har bidragit till tolerans mot andra kulturer. Detta kan dock komma att ändras i takt med att invandring från muslimska länder gör att fler svenskar identifierar sig som ”kristna”, varpå frikyrkliga uppfattar sig stå närmare majoritetskulturen.

Den tredje faktorn rör relationer: vilka vänner respektive fiender som man har. Frikyrkorna i Sverige formades initialt av sin allians med liberalismen på 1800-talet. Den tidiga samverkan med arbetarrörelsen och socialdemokratien gjorde att dessa inte heller var anatem. De konservativa uppfattades däremot som motståndare under 1800-talet, och under hela 1900-talet röstade frikyrkliga väljare långt mindre på Högerpartiet (senare Moderaterna) än genomsnittsväljarna (Hagevi 1994).

Den amerikanska evangelikalismen formas inte av en sådan allians med liberalism och arbetarrörelse, och den tar inte heller spjörn mot en konservativ motståndare. I stället dyker det upp andra fiender som påverkar deras politiska identitet. Först liberalteologin med dess ”*social gospel*”, sedan kommunismen. Fronten mot dessa bidrar till en skepsis mot välfärdspolitik.

Från slutet av 1970-talet blir alliansen med republikanerna formativ för evangelikala väljare, och på 2010-talet bidrar den till att de stöder Trump. Alliansen cementeras av det så kallade kulturkriget, där en sekulär samhällsutveckling understödd av Demokratiska partiet uppfattas som fienden (Davison Hunter 1991; Johansson Heinö 2019). Det är värt att notera att det finns stora skillnader mellan Republikanernas politik under Reagan och Bush respektive Trump. Att de evangelikala väljarna ändå följer med är ett tecken på att alliansen i sig är viktig, och inte bara sakpolitiken.

Statsvetenskaplig forskning har visat att politiska partier inte bara följer folkviljan, utan också formar den. De som sympatiserar med ett parti tenderar att följa med när det förändrar sin politik. När president Richard Nixon år 1971 aviserade priskontroll på varor och löner ledde detta till att stödet för en sådan policy ökade från 37 till 82 procent bland republikanska aktivister (Zaller 1992: 97).

Vägen vidare för USA:s kristna höger

I USA har begreppen ”republikan” och ”evangelikal” blivit så sammanvävda att det senare numera förstås som en politisk beteckning snarare än en kyrklig. Kidd menar att evangelikal i dag uppfattas syfta på en vit person som identifierar sig som kristen och röstar republikanskt – men som inte nödvändigtvis går i kyrkan (Kidd 2018). Det betyder att teologin har besegrats av ideologi, och kyrkan av ett politiskt parti. I den urgamla kampen mellan stat och kyrka har den vita evangelikalismen i praktiken förlorat sitt oberoende.

Genom att binda sig till Trump har de evangelikala gjort sig beroende av ett politiskt projekt. Här finns en parallell till sekulariseringen i Europa, som i hög grad var en reaktion mot politiskt korrupta kyrkor. Statskyrkorna var allierade med den gamla politiska ordningen – det konservativa etablissemanget – och försvarade monarkin mot kraven på demokrati. Det ledde till att personer som var för demokrati hamnade i konflikt med kyrkorna och kom att betrakta sig som antikyrkliga. I länder som England och Sverige gjorde de demokratiska frikyrkliga rörelserna det möjligt att kombinera kristen tro och progressiv politik. Men när detta helt saknades, som i Frankrike, resulterade det i en snabb och långtgående sekularisering (McLeod 2000).

Alliansen mellan statskyrkorna och monarkin gav de gamla kyrkorna en plats vid maktens bord, men när de politiska vindarna vände var de ohjälpligt bundna till en regim som saknade legitimitet. Det finns tecken på att samma sak håller på att ske i USA. Vita evangelikala kyrkor är på tillbakagång, och bland de unga är tappet dramatiskt stort. Public Religion Research Institutes undersökningar visar att andelen amerikaner som identifierar sig som vita evangelikala har minskat från 23 procent av befolkningen år 2006 till 15 procent 2020. I åldrarna 18–29 år är siffran bara 7 procent. (PRRI 2021) Exakt vad detta beror på är inte klarlagt, men flera bedömare menar att det inte minst är unga människor som avvisar Republikanernas politik som är benägna att lämna kyrkan (Cox 2019; Hunt 2021). I så fall kommer sekulariseringen av USA ett sekel senare än i Europa, men av samma skäl: som en reaktion mot att kyrkan tagit ställning för ett politiskt parti och en viss politisk linje.

Samtidigt verkar stödet för Trump inte falna bland hans mest övertygade evangelikala kärntrupper. Tvärtom har de visat sig beredda att följa honom in i konspirationsteorier om valfusk – ja, en tredjedel accepterar till och med QAnon-konspirationen. Undersökningar visar att vita, evangelikala Republikaner är mer benägna att tro på denna typ av teorier än andra republikanska väljare (Cox 2021). Detta väcker frågan om det finns någon gräns för hur långt in i auktoritär populism den här väljargruppen är beredd att gå?

Utvecklingen nu tycks alltså gå mot att den evangelikala väljargruppen krymper, samtidigt som den radikaliserar. Den kommer troligen fortsätta att ha en stor betydelse för amerikansk politik, men i framtiden mindre i kraft av sin storlek och mer på grund av sina heta övertygelser – ett engagemang

som kommer kunna växlas in i både gräsrotsaktivism och kampanjdonationer. Men med tanke på det läckage som ändå pågår ur rörelsen skulle utvecklingen kunna brytas om en demokratisk kandidat vände sig till den här väljargruppen – särskilt unga evangelikaler – och presenterade sig som ett trovärdigt men moderat alternativ till den nuvarande politiken. För ett av problemen för interna kritiker av den evangelikala politiken är att de inte uppfattas ha trovärdiga alternativ att peka på. Polariseringen av den amerikanska politiken lämnar med andra ord moderata evangelikaler i ett politiskt ingermanland, medan rörelsens radikala flank håller i den politiska taktpinnen.

Litteraturförteckning

- Annunziata, Frank, 1980. "The Revolt against the Welfare State", *Presidential Studies Quarterly* 10(2), s. 254–265.
- Anter, Andreas, 2014. *Max Weber's Theory of the Modern State: Origins, Structure and Significance*. New York: Palgrave Macmillan.
- Armitage, David, 2019. "In Defense of Presentism", *Scholar Harvard*, tillgänglig på https://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/in_defence_of_presentism.pdf, citerad 27-09-2021.
- Balmer, Randall, 2010. *The Making of Evangelicalism: From Revivalism to Politics and Beyond*. Waco: Baylor University Press.
- Bebbington, David, 1989. *Evangelicalism in Modern Britain*. London: Routledge.
- Bengtsson, Erik, 2019. "The Swedish *Sonderweg* in Question: Democratization and Inequality in Comparative Perspective, c.1750–1920", *Past & Present* 244(1), s. 123–161.
- Berggren, Henrik & Trägårdh, Lars, 2014. *Är svensken människa? Gemenskap och oberoend i det moderna Sverige*. Stockholm: Norstedt.
- Bjereld, Ulf & Gilljam, Mikael, 1991. "Vad vill de kristna väljarna?", *Statsvetenskaplig tidskrift* 94(2), s. 149–159.
- Bohman, Andrea & Hjerm, Mikael, 2014. "How the Religious Context Affects the Relationship Between Religiosity and Attitudes Towards Immigration", *Ethnic and Racial Studies* 37(6), s. 937–957.
- Brommesson, Douglas, 2020. "Alf Svenssons parti bortom höger och vänster", i Almqvist, Kurt & Anders Linder, PJ, *Kristdemokraternas idéer*. Stockholm: Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse.
- Bruenig, Elizabeth, 2019. "In God's Country", *Washington Post*, 14 augusti, 2019.
- Cox, Daniel, 2019. "Could Trump Drive Young White Evangelicals Away from the GOP?", tillgänglig på <https://fivethirtyeight.com/features/could-trump-drive-young-white-evangelicals-away-from-the-gop/>.
- Cox, Daniel, 2021. "Rise of conspiracies reveals an evangelical divide in the GOP", *Survey Center of American Life*, 12 februari, 2021.
- Davison Hunter, James, 1991. *Culture Wars*. New York: Basic Books.
- Dayton, Donald, 2005. *Discovering an Evangelical Heritage*. Peabody: Hendrickson.
- de Tocqueville, Alexis, 2002. *Democracy in America 2*. University Park: The Pennsylvania State University.

- Ekstedt, Birger, 1964. "Kristen demokratisk samling: föredrag vid KDS första offentliga möte i Eriksdalshallen, Stockholm, lördagen den 9 maj 1964".
- Elgenius, Gabriella & Rydgren, Jens, 2019. "Frames of Nostalgia and Belonging: The Resurgence of Ethno-Nationalism in Sweden", *European Societies* 21(4), s. 583–602.
- Emerson, Michael O. & Smith, Christian, 2000. *Divided by Faith: Evangelical Religion and the Problem of Race in America*. Oxford: Oxford University Press.
- Fahlgren, Sune, 2006. *Predikantskap och församling: Sex fallstudier av en ecklesial baspraktik inom svensk frikyrklighet fram till 1960-talet*. Örebro: ÖTHrapport.
- Fea, John, 2018. *Believe Me: The Evangelical Road to Donald Trump*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Hagevi, Magnus, 1994. "Hur röstar de kristna?", *Frisinnad Tidskrift* 64(10), s. 253–262.
- Hagevi, Magnus, 2005. "Evangelikaler i svensk och amerikansk politik", i Hagevi, Magnus (red.), *Religion och politik*. Malmö: Liber.
- Hagevi, Magnus, 2009. *Politisk opinion och religiositet i Västra Götaland*. Lund: Sekel bokförlag.
- Hagevi, Magnus, 2015. "Samhällsförändringarna bakom radikala högerpopulistiska partier", i Nordquist, Kjell-Åke (red.), *Sverige, Sverige fosterland*. Stockholm: Teologiska högskolan Stockholm och Bilda.
- Hagevi, Magnus, 2018. "Xenophobic Opinion, a Populist Radical Right Party, and Individuals with Different Religious Contexts in Sweden", *Journal of Church and State* 60(3), s. 449–471.
- Halldorf, Joel, 2012. *Av denna världen?* Skellefteå: Art^os.
- Halldorf, Joel, 2018. *Gud: Återkomsten. Hur religionerna kom tillbaka och vad det betyder*. Stockholm: Libris.
- Halldorf, Joel, 2019. "Populism as Existentialism: The Sweden Democrats and the Longing for Connection", i Kerr, Susan (red.), *Is God a Populist: Christianity, Populism and the Future of Europe*. Oslo: Frekk förlag.
- Halldorf, Joel, 2020a. *Pentecostal Politics in a Secular World: The Life and Leadership of Lewi Pethrus*. New York: Palgrave Macmillan.
- Halldorf, Joel, 2020b. "Populismens existentiella dimensioner: Sverigedemokrater och kyrkor i den flytande moderniteten", *Theofilos* 12(2–3), s. 276–290.
- Hallingberg, Gunnar, 2010. *Läsarna: 1800-talets folkväckelse och det moderna genombrottet*. Stockholm: Atlantis.
- Hart, D. G., 2011. *From Billy Graham to Sarah Palin: The Betrayal of American Conservatism*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Haugen, Hans Morten, 2015. "Sweden Democrats' Appeal to Christianity: Can Religious Identity Politics Win General Support?", *Nordic Journal of Religion and Society* 28(1), s. 77–94.
- Hunt, Albert, 2021. "Religion and politics – the younger generation isn't having it", *The Hill*, 1 augusti, 2021.
- Jenkins, Philip, 2011. *Next Christendom: The Coming of Global Christianity*. Oxford: Oxford University Press.
- Johansson Heinö, Andreas, 2019. *Segra eller dö: 1989 och början på kulturkriget*. Stockholm: Timbro.
- Jones, Robert P., 2020. *White Too Long: The Legacy of White Supremacy in American Christianity*. New York: Simon & Schuster.

- Kidd, Thomas, 2019. *Who is an Evangelical? The History of a Movement in Crisis*. New Haven: Yale University Press.
- Klefbeck, Alarik, 1928. *Etiska idéer i svensk frikyrklig väckelsereliositet*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse.
- Larsson, Mats, 2015. "Vi kristna unga kvinnor": Askers Jungfruförening 1865–1903 – identitet och intersektionalitet. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Larsson, Tage, 1972. *Väckelsen och Sundsvallstrejken 1878*. Stockholm: Gummesson.
- Lejon, Kjell, 2020. *Från Truman till Trump: Om religionens roll i Vita Huset*. Skellefteå: Artos.
- Lundkvist, Sven, 1977. *Folkrörelserna i det svenska samhället*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Marsden, George M., 1980. *Fundamentalism and American Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- McLeod, Hugh, 2000. *Secularisation in Western Europe, 1848–1914*. London: Macmillan.
- Midgley, James, 1990. "The New Christian Right, Social Policy and the Welfare State", *The Journal of Sociology & Social Welfare* 17(2), s. 89–106.
- Miller, Steven P., 2014. *The Age of Evangelicalism: America's Born-Again Years*. Oxford: Oxford University Press.
- Montgomery, Kathleen A. & Winter, Ryan, 2015. "Explaining the Religion Gap in Support for Radical Right Parties in Europe", *Religion and Politics* 8(2), s. 379–403.
- Nordström, N. J., 1926. *En kulturbild från 1800-talets religiösa brytningstid*. Stockholm: B. M:s bokf.
- Palm, Irving, 1982. *Frikyrkorna, arbetarfrågan och klasskampen: Frikyrkorörelsens hållning till arbetarnas fackliga och politiska kamp åren kring sekelskiftet*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Pethrus, Lewi, 1953. *Den anständiga sanningen*. Stockholm: C. E. Fritzes Bokförlag.
- Poletti Lundström, Tomas, 2020. "När Gud blir nationalist", *Arbetaren*.
- PRRI, 2021. "The 2020 Census of American Religion", tillgänglig på <https://www.prri.org/research/2020-census-of-american-religion/>.
- Rasmusson, Arne, 2020. "Kyrkan och kampen för ett bättre samhälle", *Svensk Teologisk Kvarartalsskrift* 96(2), s. 173–199.
- Robinson, Marilynne, 2018. *What are We Doing Here*. New York: Picador.
- Rodgers, Daniel T., 2018. *A City on a Hill: The Story of America's Most Famous Lay Sermon*. Oxfordshire: Princeton University Press.
- Sutton, Matthew, 2014. *American Apocalypse: A History of Modern Evangelicalism*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Svärd, Lydia, 1954. *Väckelserörelsernas folk i andra kammaren 1867–1911: Frikyrkliga och lågkyrkliga insatser i svensk politik*. Stockholm: Missionsförbundets förlag.
- Tosh, John, 2008. *Why History Matters*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wacker, Grant, 2014. *America's Pastor: Billy Graham and the Shaping of a Nation*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Wald, Kenneth D. & Calhoun-Brown, Allison, 2007. *Religion and Politics in the United States*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Ward, W. R., 2006. *Early Evangelicalism: A Global Intellectual History, 1670–1789*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Whitehead, Andrew L., Perry, Samuel L. & Baker, Joseph O., 2018. "Make American Christian Again: Christian Nationalism and Voting for Donald Trump in the 2016 Presidential Election", *Sociology of Religion* 79(2), s. 147–171.
- Williams, Daniel K., 2010. *God's Own Country: The Making of the Christian Right*. Oxford: Oxford University Press.
- Woodberry, Robert D., 2012. "The Missionary Roots of Liberal Democracy", *American Political Science Review* 106(2), s. 244–274
- Zaller, John R., 1992. *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.